

1. Stadsgezicht van Breda van omstreeks 1520. Tussen de Grote Kerk en de stadsmuren zijn de hofhuizen aan de Nieuwstraat te zien. (bron: collectie Breda's Museum)

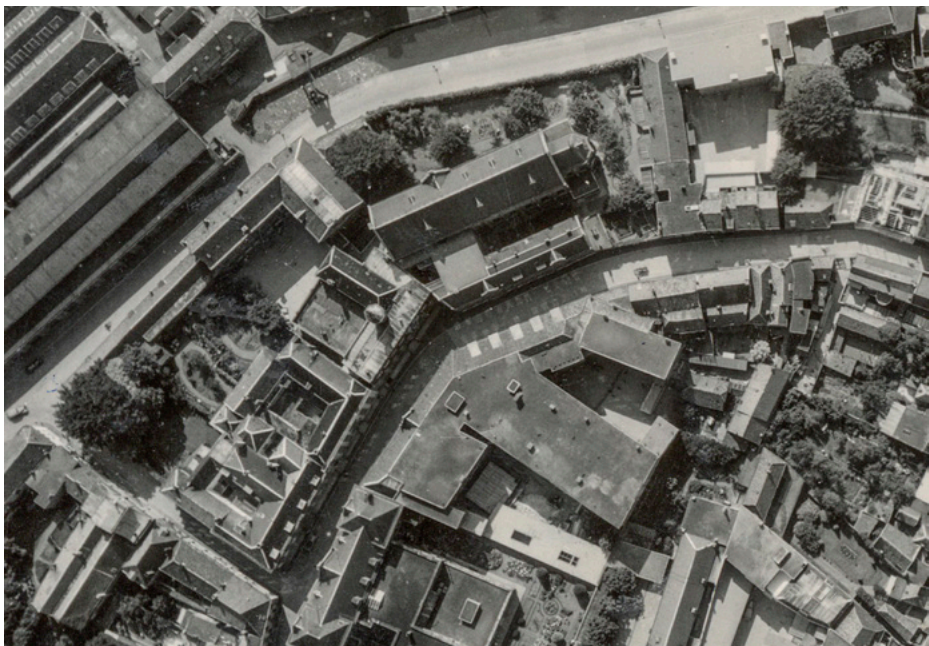
Zestiende-eeuwse gedeelten van drie hofhuizen aan de Nieuwstraat te Breda

door

John Veerman

INLEIDING

Aan de Nieuwstraat te Breda staan met de huisnummers 21, 23(a) en 25 drie rijzige lijstgevels die zijn gebouwd in de negentiende eeuw. Zoals in de ontstaanstijd van die gevels gebruikelijk was, hebben zij een regelmatige opzet en zijn ze afgewerkt met pleisterwerk en in lichte kleuren, waardoor een rustig beeld heerst. Dat 'regelmatige' en 'rustige' is niet alleen omwille van de heersende classicistische mode gezocht; het diende tevens als een soort uniform. De indruk moest ontstaan dat de gebouwen homogene en als zodanig ontworpen ensembles waren. In werkelijkheid hebben we te maken met samengeklitte complexen die er minstens zes eeuwen over deden om hun eenentwintigste-eeuwse vorm te bereiken. Het verhaal van de drie hofhuizen Waelwijk, Bruheze en Assendelft is onderzocht voorafgaand aan de restauratie- en bouwwerkzaamheden die begin 2016 afgerond zullen zijn. In deze bijdrage zal de aandacht gericht zijn op de zestiende-eeuwse hofhuizen en wat daarvan in de huidige bebouwing nog is terug te vinden.

2. Luchtfoto van de Nieuwstraat uit het jaar 1938. Enkele historische daken zijn nadien nog verdwenen. (bron: SAB, fotocollectie nr. 19690109)

VEEL MASSA, WEINIG RUIMTE

Eind twintigste eeuw had het bouwblok zijn maximale omvang. Het bouwblok omvat meerdere complexen, die uit drie vroegmoderne hofhuizen groeiden. Zij hebben de adressen Nieuwstraat 21, 23, 23a en 25. Het aan de noordwestkant hierop aansluitende Liefdegesticht, met de huisnummers 27-29, stamt in zijn geheel van kort na 1900 en blijft in deze bijdrage buiten beschouwing. Het bebouwde oppervlak van de complexen besloeg tot voor kort zo'n 1600 m². Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werden 26 bouwdelen onderscheiden. Er zijn slechts drie binnenplaatsen die daglicht (maar nauwelijks zon) ontvangen, waarbij Assendelft of Nieuwstraat 25 er zelfs geen één heeft. De meeste bouwdelen hebben twee bouwlagen plus zolder met dakschilden of plat dak. De grootste volumes zijn vaak door middel van een lager tussenlid verbonden.

3. Kadastrale minuutkaart uit 1824 met daarop aangegeven de vier hofhuizen, de doorbraak van 1493 en de Mosselkreek. (bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerkt door auteur)

STEDENBOUWKUNDIGE GESCHIEDENIS

De tegenwoordige Nieuwstraat is dubbel zo lang als de straat in de middeleeuwen was. Het oostelijke uiteinde is de oudste helft: het gedeelte dat haaks aansluit op het kruispunt van Eindstraat, Karrestraat en Ridderstraat. Dat oudste stuk heette ooit de Steenbrugstraat, waarvan de eerste bekende vermelding stamt uit 1365, zoals Otten opmerkt.¹ De Nieuwstraat dankt zijn naam aan de verlenging van de straat. Deze doorbraak kwam in 1493 tot stand. Vanaf dat jaar betaalde de stad een rente aan Jan van Nedervenne, omdat die een stuk van zijn erf had afgestaan, 'dair die Nyeuwstraet afgemaect is'.² Het toegevoegde gedeelte, dat gekromd naar de Brugstraten liep, heette aanvankelijk de Nieuwstraat. Maar de naam schijnt al vroeg op het hele tracé tussen Karrestraat en Lange Brugstraat te zijn betrokken, zij het dat de oude naam lang bleef opduiken.

De Nieuwstraatcomplexen zijn gelegen op relatief grote percelen. Zij lijken al in de middeleeuwen te zijn afgesplitst van een nog groter stuk grond dat in één bezit was. Recente opgravingen op de achterterreinen van de hofhuizen hebben aanwijzingen opgeleverd dat de opdeling al voor 1400 plaatsvond.³ Dat de percelen relatief vroeg hun uiteindelijke vorm vonden, hangt niet volledig samen met de verlenging van de straat tot aan Huis Neervenne. Dit kan een particulier initiatief zijn geweest dat een recht van overpad over de percelen verving door een weg voor de huizen langs.

Het bouwhistorisch onderzoek leidde tot de indruk dat de oude bakstenen kern van Waelwijk zich met een poortgebouw op de Waterstraat (of Waterpoortstraat) heeft georiënteerd. Het perceel zou zijn hoofdentree dus aan de oostzijde kunnen hebben gehad. De daarna volgende huizen lagen er vanuit dat perspectief net zo goed áchter als ernaast. Een weg die uiteindelijk voerde naar het vierde huis in de rij, het latere Neervenne, ontsloot de huizen die Bruheze en Assendelft zouden gaan heten. Dit lijkt op een vroeg gevestigd recht van overpad. De kwestie zou verder onderzocht moeten worden. Stukje bij beetje is de bebouwing opgeschoven en gegroeid. De drie huizen hebben zich in de vroegmoderne tijd, de zestiende en vroege zeventiende eeuw, tot aan de nog bestaande voorgevelrooilijn uitgebreid.

VROEGSTE BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS VAN HUIS WAELWIJK

Historica Ester Vink heeft rond 1996, toen het bouwhistorische bureau Kamphuis de eerste verkenningen uitvoerde, veel archivalisch materiaal over de hofhuizen verzameld en geduid.⁴ De laatmiddeleeuwse geschiedenissen van Waelwijk en Bruheze bleken grotendeels samen te vallen. Het geslacht Van Bruheze kwam rond 1430 in het bezit van een flink stuk grond met opstallen. De Bruhezes die met de percelen in dit gedeelte van de Nieuwstraat in verband kunnen worden gebracht, waren Godevaert en Rhutgeer – vader en zoon.⁵ Zij bewogen zich in kringen rond de Nassaus en opereerden, net als hun nazaten, als rentmeesters (al is dat voor de vader niet geheel zeker). Cornelis Rutgerszoon werd in 1479 vermeld als bezitter. De Bruhezes van eind vijftiende eeuw waren geparenteerd aan de geslachten

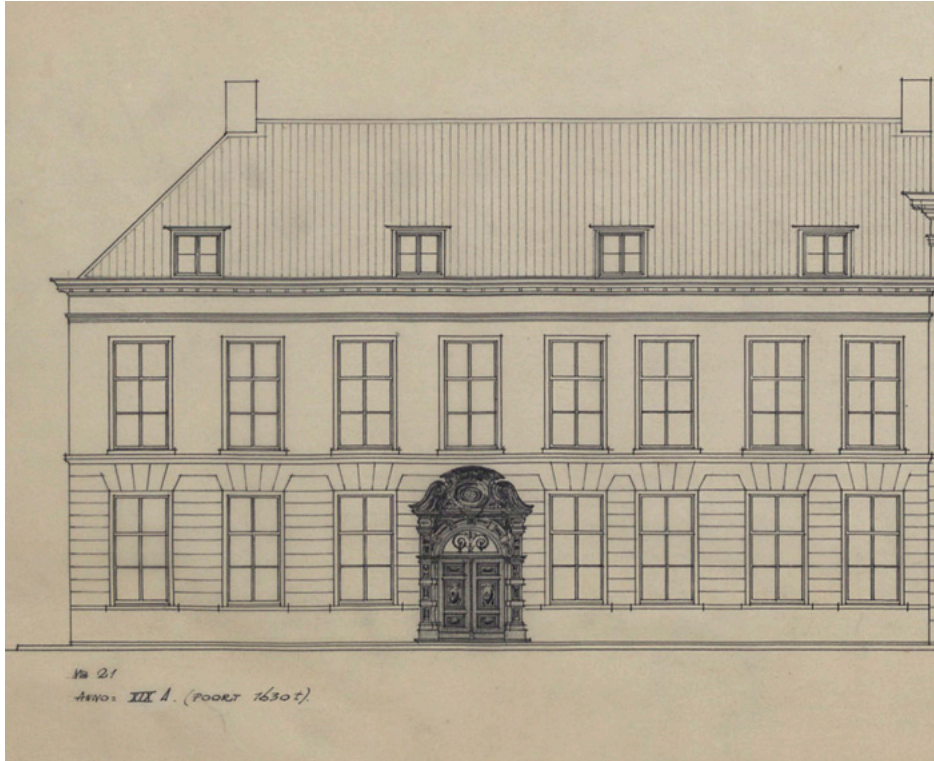
1 Otten, *Straten*, 125.

2 Otten, *Straten*, 125: stadsrekening.

3 Beusink e.a., *Archeologisch rapport (BAAC)*.

4 Vink, *Historisch rapport*.

5 Afkomstig uit de omgeving van Helmond.

4a-b. Detail uit het stadsgezicht van Breda van omstreeks 1520 met de achterzijde van het hofhuis Waelwijk. De tuin van dit huis liep, net als die van de andere drie hofhuizen, tot aan de oude stadsmuur. Daarboven een tekening van de voorgevel van het huis uit 1944. De tekeningen van de voorgevels zijn van J. de Lint en A.W. van den Meiracker. (bron: Collectie Breda's Museum en Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Van der Lecke en Van Polanen en brachten schepenen, burgemeesters en drossaards voort. Hendrik van Bruheze kocht na de dood van zijn vader Cornelis in 1507 het huis op de kavel van het huidige nr. 21 oftewel Waelwijk.

Broers Otto en Philip en zus Janne bezaten samen enige van de panden aan de Steenbrugstraat. Er zouden destijds een groot en een klein huis zijn geweest, met het kleinste aan de westzijde. Volgens Van Hooydonk was een dergelijk ongelijk paar typologisch niet uitzonderlijk in Breda.⁶ Hij houdt het voor mogelijk dat ter plaatse van het verdwenen

cleyn huis uiteindelijk het hofhuis Bruheze zou zijn gegroeid. Het grote huis vormde een van de kernen van het latere Waelwijk.

Van 1520 tot '32 had Otto het grote huis in eigendom, Adriaan had het latere Bruheze. Otto's weduwe Marie van Dyemen bleef er tot 1537, waarna schoonzoon Fransooys Smits het oostelijke perceel (nu nr. 21) nog twee jaar bezat. Toen in 1539 Lambrecht Millincx, heer van Waelwyc, Eethen en Meeuwen perceel en gebouwen kocht, had het complex zijn naamgever gevonden. Het uit 1558 stammende Cohier van 10de en 20ste penning, een belastingregister, spreekt van een Vrouwe van Waelwijk. Dit is de weduwe van heer Lambrecht geweest. Aan het eind van de zestiende eeuw was de eigenaar burgemeester Sebrecht sGraeuwens. Er bleef sprake van 'de Huysinge van Waelwijk'.

OVERBLIJVENDE ZESTIENDE-EEUWSE BOUWDELEN IN HUIS WAELWIJK

Evenwijdig aan de Nieuwstraat bevindt zich een vleugel waarvan de voorgevel moet doen geloven dat we een negentiende-eeuws gebouw zien. Inwendig blijkt, dat de bezoeker wordt bedot. Minstens drie-vierde deel van de vleugel is van vloer tot daknok zestiende-eeuws. Het constructiehout, dat ten dele pas tijdens de jongste renovatie in het zicht kwam, laat dat zien. Bovendien is er al vrij vroeg iets aan de rechterkant aangebouwd, want juist dáár treft men historische kelders.

- Plattegronden van de drie hofhuizen vóór de verbouwing tot hotel. De bruine contouren geven de oudste delen van de huizen aan die dateren uit het begin van de zestiende eeuw. De nummers op de plattegronden verwijzen naar de nummers van de afbeeldingen.

6. De oudste overgebleven vleugel van het hofhuis Waelwijk ligt aan de rechterkant van het complex. Hoewel het hoge dak er voor het overgrote deel af is, bleven belangrijke onderdelen van de draagconstructie aanwezig. Deze foto toont twee van de muurstijlen (in de muur opgenomen staande balken, bedoeld om een liggende moerbalk te ondersteunen) die al minstens vijf eeuwen meedraagt. (foto: auteur)

7a-b. Na sloop van aanbouwen kwam een stuk van de rechter zijgevel van Waelwijks hoofdmassa – de diepe vleugel – in het zicht. Van een afstandje beschouwd, biedt dat een rommelig geheel, maar van dichtbij bekeken blijkt er piekfijn uitgevoerd metselwerk aanwezig. Aan de zorgvuldige afwerking is te zien dat het bestemd was om als ‘schoon werk’, dus verder onbehandeld, van buiten in het zicht te blijven. Het metselverband is het zogeheten ‘wild verband’, waarbij de strekken (lange stenen) van elke tweede laag dan eens recht boven elkaar liggen en dan eens onderling verschuiven. Het past goed bij de late vijftiende en vroege zestiende eeuw. Dat er een verfijnde knipvoeg is toegepast is voor die periode zeer ongebruikelijk; dergelijke voegen kwamen pas later. Zeker is niettemin dat deze gevel al in de zeventiende eeuw achter een aanbouw verdween die er tot voor kort stond, waarmee de voeg ten minste vier eeuwen oud zou moeten zijn. (foto: auteur)

Rechts sluit haaks op de Nieuwstraatgevel een bouwmassa aan die nog wat ouder zal zijn. Op de begane grond en op de eerste verdieping zijn moerbalken en een aantal muurstijlen behouden van een vermoedelijk reeds voor 1500 opgetrokken gebouw. (Het oude dak is er in de vorige eeuw af gegaan om een volwaardige tweede verdieping met plat dak mogelijk te maken. We kennen dat dak nog wel van luchtfoto’s en bovendien resteert er een stukje van tegen het vooste zadeldak.) Bij de buitenmuren is in de laatste jaren zichtbaar geworden – vooral rechtsachter – dat dit bouwwerk van meet af aan als een luxueus gebouw moest ogen.

8. De kap van de Waelwijkvleugel evenwijdig aan de Nieuwstraat oogt wat rommelig. Dat wordt veroorzaakt door toevoegingen uit de negentiende en vooral de twintigste eeuw. Er is echter voldoende oud (eiken)hout op zijn plek gebleven om de oorspronkelijke kapconstructie in de zestiende eeuw te kunnen dateren. (foto: auteur)

In het volume met de witgepleisterde Waterstraatgevel, linksachter de dwars gelegen voorvleugel, zijn heldere bouwsporen aangetroffen die tot de vroegmoderne situatie terugvoeren. Op de begane grond tekent zich een kruisgewelf af dat hoorde bij een ruimte met een nagenoeg vierkante plattegrond. Het metselwerk vertoont een verfijning, met rode en gele banden. Die afwerking wijst erop dat zij ook binnen in het zicht moet zijn geweest. Analyse van de sporen leidt tot de conclusie dat aan de Waterstraat een poortgebouw heeft bestaan met een doorgang aan zowel de oost- als westkant. Zo kwam men op het terrein achter de huizen.

Dat bouwdeel, waarvan de poort deel uitmaakte, heeft nog zijn oorspronkelijke samengestelde balklaag van niet geschilderd eikenhout boven de

9. In de tegen de Waterstraat aan gelegen gevel van het hofhuis Waelwijk is een restant van een kruisgewelf aangetroffen uit het begin van de zestiende eeuw. (foto: auteur)

verdieping. De kapconstructie erboven is waarschijnlijk even oud. Die bevat als spantbenen zogeheten eiken *krommers*. Materiaal en vorm rechtvaardigen een uiterste datering rond het einde van de zestiende eeuw. Een wat eerdere oorsprong is echter een reële mogelijkheid. Boven de begane grond is een enkelvoudige balklaag te zien die in latere instantie, maar lang geleden, werd aangebracht. Het kruisgewelf werd daarbij verwijderd.⁷

VROEGSTE BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS VAN HUIS BRUHEZE

De ontwikkelingen van Waelwijk en Bruheze vallen grotendeels samen; een groot huis en een ten westen daarvan gesitueerd kleiner huis zouden tot de afzonderlijke hofhuizen zijn uitgegroeid. Het is echter de vraag of dat 'cleyne' huis aanvankelijk zo bescheiden was en of het nadien spoorloos verdween, zoals wel is gesuggereerd. Het bouwhistorisch onderzoek wees immers uit dat er nog een oude kelder ligt, die prima bij een aanzienlijk bouwdeel gehoord kan hebben. Ook hogerop zijn er aanwijzingen dat die grotere vleugel er wel degelijk is geweest.

Cornelis van Bruheze deed zijn huis in 1499 over aan zijn zoon Adriaen. Beiden waren actief als rentmeester. In die tijd werden de percelen van de tegenwoordige Nieuwstraat 21 en 23(a) definitief gescheiden. Adriaens weduwe Anna Pels bleef Huis Bruheze tot 1551 bewonen. De dochters Cornelie en Emerentiane die het erfden, verhuurden het tot de verkoop in 1565. Het Cohier van de 10de en 20ste penning van 1558 vermeldt mr. Andries Vierling als eigenaar. Marens (of Marcus) van Steelandt huurde het perceel. Vierling was de echtgenoot van Emerentiane en werd bij een andere gelegenheid nog eens als eigenaar van Bruheze genoemd. Toen in 1585 mr. Paulus Golt het huis kocht, vertrok de naamgevende familie definitief. Een handvol jaren later werd joncker Willem de Bye de bezitter.

10a-b. Detail uit het stadsgezicht van Breda van omstreeks 1520 met de achterzijde van het hofhuis Bruheze. Daaronder een tekening van de voorgevel van het huis uit 1944. (bron: Collectie Breda's Museum en Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

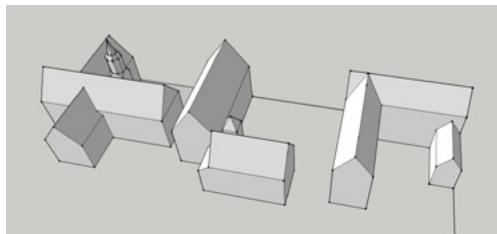
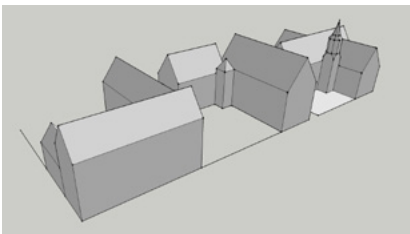

- 10c. Aan de achtergevel van het hofhuis Bruheze waren volgens de schilder twee oranjeleuige spreeuwenpotten opgehangen. Deze van aardewerk gemaakte potten waren voorzien van ringen om een aanliegstockje in te bevestigen. De opening in de bodem werd uitgesneden vooraleer de pot in de oven werd geplaatst en diende als 'oogst' gat om jonge spreeuwen uit de vorm te halen. Jonge spreeuwen werden namelijk gezien als lekkernijen, bijvoorbeeld in de soep. In Amsterdam staat aan Rokin 22 een huis met een gevelsteen met daarop afgebeeld een spreeuwenpot. (foto: flickr.com)

OVERBLIJVENDE ZESTIENDE-EEUWSE BOUWDELEN IN HUIS BRUHEZE

Voor Bruheze geldt dat verbouwingen in de laatste twee eeuwen zeer veel van de voorafgaande versies van het complex hebben uitgewist. De bouwgeschiedenis overziend, kan men stellen dat Nieuwstraat 23(a) zijn meest 'rijpe' vorm halverwege de twintigste eeuw had verkregen. Hoewel van het materiaal uit de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd niet al te veel over bleef, is het toch mogelijk een globaal beeld te geven van het complex in het midden van de zestiende eeuw. Van de L-vormige opzet is uitwendig niet veel meer te zien, maar in constructies bleef het een en ander herkenbaar.

- 11a-b. Reconstructie van de drie originele hofhuizen uit de zestiende eeuw. De tekening links is gezien vanaf de Nieuwstraatkant, de tekening rechts is gezien vanaf de tuinkant. (tekening: auteur)

- 7 Er blijven tal van vragen onbeantwoord, zoals: is deze verbouwing gelijktijdig uitgevoerd met de toevoeging van de L-vormige gang over twee lagen die men aan de erfzijde langs de Nieuwstraat- en Waterstraatvleugel toevoegde; zijn rond 1600 belangrijke entrees verplaatst - van Huis Waelwijk en mogelijk ook van belendingen?

12. Het hofhuis Bruheze bezat een grote achtervleugel die ten dele was onderkelderd. Tot voor kort waren aanzienlijke delen van de kelder nog aanwezig – zij het al lange tijd zonder gewelven en afgedekt met beton. (foto: auteur)

13. Bij de opgraving op het achterterrein in 2008 kwam historisch muurwerk van Bruheze in het zicht. De plint en de fundamente van de oude achtervleugel werden blootgelegd onder de achtergevel uit het midden van de twintigste eeuw. Er tekenden zich drie vroege bouwfasen af. Bij de linkerpijl is een hoek te zien van witte kalksteenblokken, behorend tot het vijftiende- of vroeg-zestiende-eeuwse bouwvolume. Bij de andere pijl begint de fundering van een wat later tot stand gekomen bijgebouw. (foto: auteur)

14. Op zolder rechts voorin het hofhuis Bruheze ging tijdens de werkzaamheden de vloer open. Het is misschien niet meteen duidelijk wat men daar ziet. De uitwaaiende planken bovenaan de foto horen bij het grote ronde stucornament boven het trappenhuis. Deze constructie stamt uit de negentiende eeuw en is bevestigd aan aanmerkelijk oudere balken. Dat zijn moeder- en kinderbinten uit de zestiende en zeventiende eeuw. Het 'gerommel' nabij de onderrand van de foto heeft te maken met een vroeg optredende verandering in de constructie. Mogelijk nog in de zestiende eeuw is de oude diepe vleugel van Bruheze aangesloten op een gebouw dat aan de Nieuwstraat verrees. (foto: auteur)

VROEGSTE BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS VAN HUIS ASSENDELFT

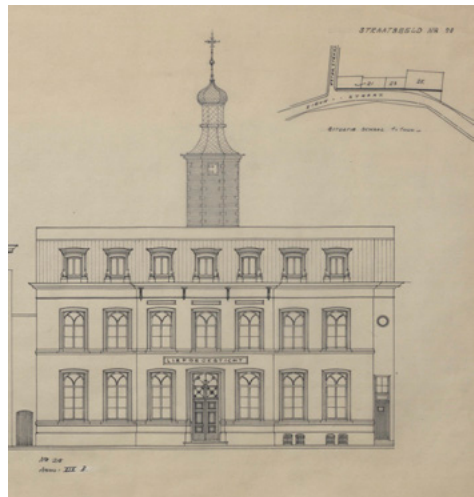
De vroegste ontwikkeling op het perceel van het hofhuis Assendelft valt samen met wat voor Waelwijk en Bruheze is beschreven. Pas tegen het einde van de middeleeuwen komt er een afwijkende geschiedenis in beeld. Hier is het werk van Vink opnieuw van grote waarde.

De cijns die door de bezitter van Huis Assendelft gedurende de late middeleeuwen betaald diende te worden aan het kapittel van Onze Lieve Vrouwe betreft een relatief laag bedrag (vijf stuiver en een 'ortststuyver'). Dit is een aanwijzing voor een vroege uitgifte van het perceel. Van Hooydonk denkt, net als bij Waelwijk en Bruheze waarmee Assendelft de oorspronkelijke grote kavel deelt, aan een uitgifte rond het midden van de dertiende eeuw.⁸ Voor 1303 zou Jan Colsken hier alle grond en mogelijk reeds gebouwen bezeten hebben. In de loop van de veertiende eeuw worden ons de bezitters van het latere Assendelft bekend. Het betreft vaak bastaarden van de heren van Breda. Tot in de late zestiende eeuw blijven de bewoners afkomstig uit de adel en de kringen rond het hof.

Mogelijk schreef één van hovelingen van de Nassaus, Jan de bastaard van Nassau, een grote verbouwing op zijn naam. Er zijn namelijk hard-daksubsidies gedocumenteerd. In 1495 betaalde de stad mee aan de daken van turfhuis en stal, die op het perceel tegenover het huis stonden aan de andere zijde van de Steenbrugstraat. Naar aanleiding van de bouw van een 'brouhuys' werd in 1505 opnieuw subsidie verstrekt voor 'scaelgien' – doorgaans een term voor houten plankjes of dakspanen, maar het ligt voor de hand dat (stenen) leien zijn bedoeld. Van Hooydonk ziet hierin een in één lijn voortgezette bouwactiviteit, die begonnen zou zijn bij het Huis zelf.⁹ Daarover kennen we echter geen documenten, omdat de subsidies pas vanaf 1492 verleend en geregistreerd werden. Dat

15a-b. Detail uit het stadsgezicht van Breda van omstreeks 1520 met de achterzijde van het hofhuis Assendelft. Daaronder een tekening van de voorgevel van het huis uit 1944. (bron: Collectie Breda's Museum en Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

⁸ Van Hooydonk, *Huis Assendelft*.
⁹ Van Hooydonk, *Huis Assendelft*.

Jan de bastaard van Nassau in elk geval actief was in het onroerend goed, blijkt wel uit de aankoop van aangrenzende grond.¹⁰

Tussen 1505 en 1517 was het complex in gebruik bij Pauwels van Nassau, schout van Breda. Zijn weduwe bleef er na zijn dood wonen. Adriana Pauwelsdochter van Nassau kreeg het in 1524 in handen. Zij trouwde met Dirk (Diedericx) van Assendelft, ook weer schout. Vanaf het tweede kwart van de eeuw werd de naam Assendelft voor het complex gebruikt. Joncker Pauwels van Assendelft, heer van Besooyen, was in 1560 de erfgenaam. (Zijn zuster Aleyde bewoonde gelijktijdig het Huis Waelwijk.) Ergens voor 1577 kreeg de zoon van Pauwels, Joncker Jan, het in bezit. Deze Jan van Assendelft was heer van Besooyen, Kralingen en Heinenoord. Hij maakte opgang en belandde in de jaren negentig namens Holland in de Staten Generaal.

Het onderzoek van Vink voegt hieraan het volgende toe. Na de dood van Adriana van Nassau in 1558 liet de Weeskamer een inventaris opstellen. De volgende vertrekken worden genoemd: voorkamer aan de straat; eetkamer (spiegelkamer); 'de zaelde'; slaapkamer, genaamd de 'nederkamer', naast de zaelde; klein kamertje naast deze slaapkamer, 'de helle'; keuken; bovenkamer boven spiegelkamer; bovenkamer aan de straat; kleine kamer daarnaast; kamer boven de keuken; kleine bovenkamer boven de 'helle'; kamer boven de 'nederkamer'; kamer boven de zaelde; bovenkamer 'Assendelfts camer'; bovenkamertje onder het dak 'rommelkamer'; kleerzolder, vol 'lywaets'; ander zolderkamertje; knechtskamer; kamertje daarachter; hangkamer boven de keuken; kelder.¹¹ Deze vertrekken laten zich in de laat-zestiende-eeuwse plattegrond van Assendelft, een omgekeerde h-vorm, goed aanwijzen. Vink en Otten beelden dit af in het eind 2015 verschenen boekje over de Bredase elite.¹²

OVERBLIJVENDE ZESTIENDE-EEUWSE BOUWDELEN IN HUIS ASSENDELFT

Er is geopperd dat Assendelft in de loop van de zestiende eeuw ingrijpende verbouwd werd.¹³ Misschien zou daarbij zelfs gedacht moeten aan herbouw vanaf de funderingen. De vorm die op de welbekende prent van Kamphuis te zien is, zou in deze periode zijn bereikt.¹⁴ Dat het Pauwels van Assendelft was die de verbouwingen initieerde, ligt voor de hand. Toen Pauwels het huis omstreeks 1560 kocht, verkeerde dat in slechte staat. Uit oude documenten blijkt dat hij gedurende tien jaar veel reparaties liet uitvoeren. Tot overmaat van ramp werden er ook nog eens militairen ingekwartierd. Dit zal zijn sporen ruimschoots hebben nagelaten. (Het huis werd waarschijnlijk niet getroffen door de stadsbrand van 1534. Die ramp kan in dat geval de matige staat niet verklaren.)

16. Deel van een schilderij uit het begin van de negentiende eeuw met daarop een gedeelte van het Huis Assendelft. De lijstgevel die de uiteenlopende bouwdeelen aan de Nieuwstraat zou samentrekken, moest toen nog worden gebouwd. (bron: collectie H. van den Biesen)

Maar wat leert het behouden bouwmateriaal? Voor een eerdere datering van de kern van Assendelft, de grote rechthoekige vleugel die dwars op het perceel ligt, biedt dat meerdere aanwijzingen. Onder de schaarse aanwijzingen zijn de kalksteen op diverse plaatsen in de laagste stukken muur en naar verhouding grote handgevormde bakstenen, verwerkt in het staande metselverband in de oudste stukken gevel. Rechts in de dwarsgang op de begane grond maakt een opvallend sleutelstuk deel uit van de samengestelde balklaag; het is een versierde klos die de moerbalk bij de muur ondersteunt. Dit bouwkundige element behoort tot de weinige concretere 'instrumenten' voor datering die de bouwhistoricus ter beschikking staan. Op grond van vorm, versieringen en afmetingen kan het stuk hout namelijk laatgotisch genoemd worden.

Eind zestiende eeuw, zo stelde ook reeds Bureau Kamphuis vast, werd de links gelegen kelder overdekt met twee tongewelven op gordelbogen, waar voorheen een vlak houten plafond lag. Dat idee van een vroege wijziging van vlak plafond naar gewelfd plafond maakt het aannemelijk dat de kelderaanleg niet midden zestiende eeuw, maar aanmerkelijk vroeger plaats vond.

17. Het beroemde traptorentje van Assendelft komt, gezien vanaf het dakterras aan de achterzijde, nogal plotseling uit de bouwvolumes omhoog. Binnen is de situatie door renovaties al even merkwaardig. Ter plaatse van de grotendeels gesloopte torenromp bevindt zich tegenwoordig een gewapend-betonnen trappenhuis. (foto: auteur)

16. Oude zware moerbalken hebben doorgaans, bij de zogeheten oplegging in de muur, een houten ondersteuning: de balksleutel of het sleutelstuk. De vormgeving van dergelijke elementen ontwikkelde zich langzaam, naar gelang de smaak van huisbezitters veranderde. Zodoende biedt het uiterlijk van een sleutelstuk een aanwijzing voor het moment waarop een constructie tot stand kwam. Dit sleutelstuk (te vinden rechts op de begane grond) vertelt ons, dat de grote dwarsvleugel van Assendelft in de loop van de vijftiende eeuw of omstreeks 1500 ontstaan zal zijn. (foto: auteur)

10. Van Hooydonk *Huis Assendelft*. Hij opperde dat stadsbouwmeester Cornelis Jooss bij het initiatief van Jan van Nassau was betrokken. De sobere toepassing van witte kalksteen zou daarop duiden. Inderdaad bevat het complex nog bouwmassa en constructies uit de bewuste periode, maar dat zegt onvoldoende. Dat Jooss in deze periode actief was én dat er in aan hem toegeschreven gebouwen witte natuursteen voorkomt zoals in muren van Assendelft, dient niet als bewijs dat het Jooss was die het huis voor Van Nassau verbouwde. Of die kalksteen rijkelijk dan wel spaarzaam is toegepast, geldt evenmin als argument.
11. Vink: hier werd met name uitrusting bewaard.
12. Vink, *Machtig*, 73. De reconstructie daarin werd getekend door Harmke Nijhof.
13. Emmens, *Assendelft*, 3.
14. Emmens, *Assendelft*, voorplaat.

De traptoren kan in de eerste helft van de zestiende eeuw worden gedateerd. Hij staat in de oksel tussen het grote dwarsgelegen bouwdeel met de daarop haaks aansluitende vleugel rechtsvoor. Dit maakt aannemelijk dat die voorvleugel er op zijn laatst gelijktijdig met de traptoren kwam. Zoals bij de overwelling van één van de kelders, wijzen vrij vroege aanpassingen erop dat men de traptoren en daarmee de aansluiting van de haakse volumes in de eerste helft van de zestiende eeuw moet dateren. Op de verdieping van de voorvleugel tekenen zich in de rechterwand sporen af van een doorgang en een stookplaats die beide in de zestiende of vroege zeventiende eeuw moeten hebben gefunctioneerd. Zij sluiten elkaar echter als het ware uit; de ene moet de andere al vroeg hebben afgelost. De tegenovergelegen muur laat zien dat vloerbalken oorspronkelijk op een andere hoogte lagen. De balklaag boven de begane grond stamt uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en moet van na een vroege verbouwing stammen.¹⁵

18. Een kleine kamer rechtsachter op de verdieping van Assendelft maakte ooit deel uit van een grotere ruimte, die zich naar links uitstrekte. Aan de binnenzijde van de rechtermuur tekenden zich bouwsporen af. Zij bleken verband te houden met een verdwenen muuropening. Bijgevoegde schetsen bieden twee mogelijke interpretaties van de sporen. Zij zijn gebaseerd op metingen en andere aanwijzingen. Het venster behoorde tot Assendelft en het werd dichtgemetseld nadat het in onbruik was geraakt. Op enig moment bouwde men namelijk een alweer lang geleden gesloopte vleugel van hofhuis Nederveen (Nieuwstraat 27-29) tegen dit stuk Assendelft. (tekening: auteur)

HERVONDEN STADSGEZICHT

In 2013 werd het fantastische schilderij gepresenteerd dat Breda omstreeks het jaar 1520 weergeeft. Het breed uitgemeten gezicht op de stad werd gemaakt als achtergrond van een verhalende vertelling van religieuze aard. Het vormde een hoofdbestanddeel van het middelste paneel van vermoedelijk een drieluik. Het opmerkelijke is, dat van het veel grotere kunstwerk met name het stadsgezicht en daaronder de torso's van Christus en (waarschijnlijk) de Samaritaanse vrouw met aanvullende scènes op het tweede plan en – zoals kunsthistorici dat ook wel uitdrukken – enige stoffering zijn bewaard. Het jarenlang niet goed geduide en alsnog hartelijk te Breda ontvangen schilderstuk is dus verminkt overgeleverd. Met het oog op de stadsgeschiedenis is echter het belangrijkste onderdeel tot ons gekomen.

Bij de presentatie van het werk in de zomer van 2013 gaf Breda's Museum een fraai boekje uit dat de historische waarde vanuit diverse hoeken belicht. Historici, archiefvorschers en ondermeer de stedelijke archeologen lieten hun licht schijnen op de documentaire betekenis. De uiteenlopende bijdragen hebben een groot enthousiasme gemeen; wat iedereen onmiddellijk duidelijk was, is dat het gezicht op Breda veel informatie geeft over de fysieke stad in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Reeds uit andere bronnen bekende feiten over bijvoorbeeld stadsmuren en -poorten worden erdoor bevestigd, terwijl de uit de achttiende eeuw stammende stadsgezichten er een dimensie bij kregen.¹⁶ Die gezichten op Breda zouden zijn vervaardigd naar verloren gegane oudere weergaven; ze werden daarom op punten vertrouwd en op andere gewantrouwd.¹⁷ Het nieuwe oude schilderij bood welkom vergelijkingsmateriaal – niet een twee eeuwen later vervaardigd en geherinterpreteerd beeld, maar een eigentijds 'portret'.

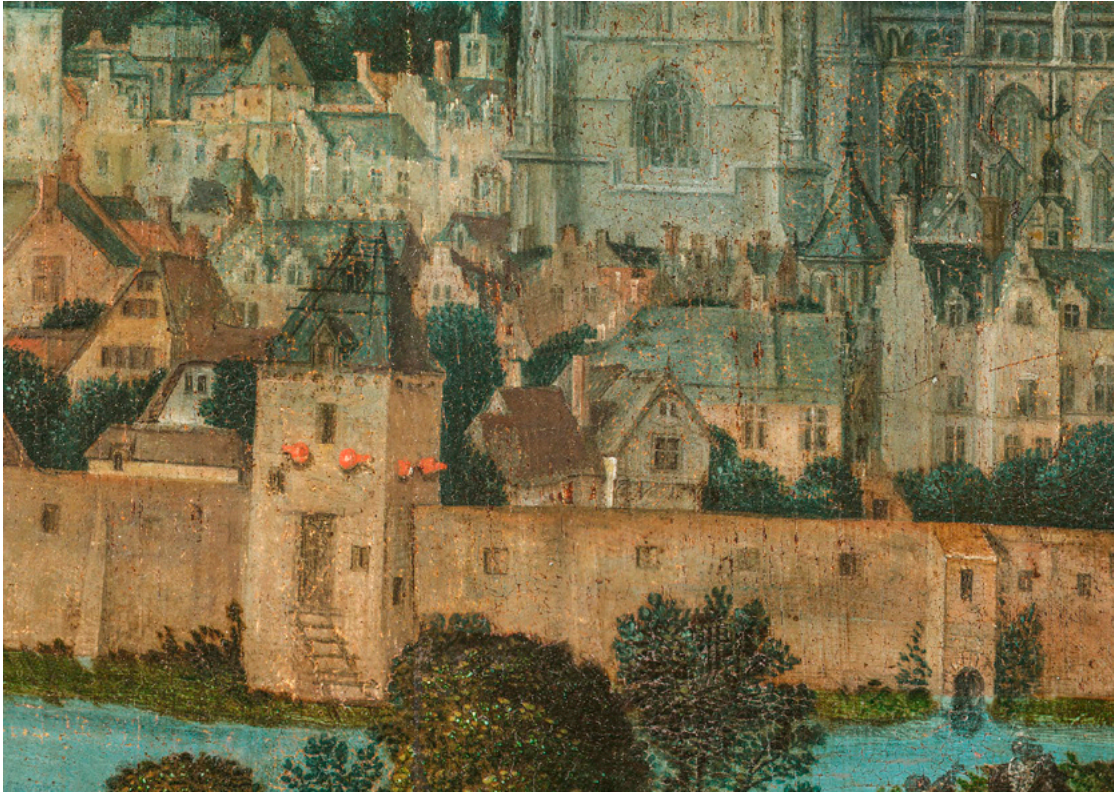
Opgetogenheid alom, dus. Iedereen kwam kijken. Toch maakte het boekje ook duidelijk dat de waarde als historische bron nog beter gewogen diende te worden. Van der Pol, die de laatste paragraaf mocht schrijven, zette de voorhanden documenten op een rijtje die al of niet van nut kunnen zijn.¹⁸ Het ging de auteur vooral om archivalische stukken die meer over de ontstaansgeschiedenis van het kunstwerk zélf zouden kunnen leren. Saillant is waarmee het boekje door Van der Pol wordt besloten: 'De kans om relevante informatie uit eigentijdse archiefbronnen te vinden wordt uitermate laag ingeschat. [...] Meer kans dat iets uit bronnenonderzoek over het paneel wordt gevonden ligt in onderzoek in archieven uit meer recente tijd.' Dat de kans op relevante informatie zo klein wordt geacht, komt doordat men de schamele hoop vestigt op archivalische bronnen. (Dat betekenisvolle picturale bronnen uitermate schaars zijn, is intussen evident.) Maar er zijn nog andere bronnen. Want gaat het bij het bejubelen van het schilderij niet in de eerste plaats om de fysieke oude stad zelf? Die is er voor een groot deel nog, zij het *in disguise*.

15 Grenenhout zoals is gebruikt bij de balklagen komt incidenteel eerder voor, maar in deze contreien is een datering vóór het tweede kwart van de zeventiende eeuw een zeldzaamheid.

16 De kaart van Van Broeckhuysen uit circa 1730 en de kaart en het stadsgezicht die Immink in 1743 graveerde voor het historische boek van Van Goor. Het stadsgezicht werd door P. de Swart getekend en vertoont verbazend veel overeenkomsten én – door slecht begrip of een matige kopie als bemiddelaar? – enkele markante afwijkingen met het hervonden zestiende-eeuwse schilderstuk.

17 Zie de titel van het boekje: '... Een thans niet meer bestaande schilderij'.

18 P. van der Pol, 'Nader archiefonderzoek' in: Grosfeld, '... Een thans niet meer bestaande schilderij'. *Eerste verkenningen...*, 64-65.

| HOE ZIJN DE DRIE HOFHUIZEN AFGEBEELD OMSTREEKS 1520?

We kunnen kijken naar de gebouwen van de stad, de huidige vergelijken met de vijfhonderd jaar geleden afgebeelde bouwwerken. De Onze-Lieve-Vrouwekerk staat erop, al is dat daar een buiten proportie Grote Kerk. Het kasteel staat er eveneens op, in de gedaante vlak voor de transformatie die heer Hendrik III initieerde. Wat herkennen we nog meer, behalve de reeds genoemde stadsmuren, -torens en -poorten? Enkele grote, samengestelde huizen op de voorgrond. Omdat de nog onbekende schilder Breda vanuit het zuiden toonde, weten we welke huizen we – in principe – op de voorgrond kunnen zien. Van Assendelft, Bruheze en Waelwijk zijn van links naar rechts de achterkanten weergegeven. Omdat we de contouren en belangrijkste bouwmassa's vaststelden, juist die van de eerste helft van de zestiende eeuw, weten we wat er op het paneel zou moeten staan.

Huis Assendelft had indertijd het meest markante silhouet, met een h-vormige plattegrond. Inderdaad laat het schilderij een grote dwarsgelegen hoofd vleugel zien met twee kleinere haakse aanbouwen die naar de beschouwer toesteken. Achter de brede vleugel ziet men een meerhoekige traptoren boven het dak uitkomen. Ervan uitgaande dat de door diverse deskundigen geopperde datering, rond 1520, klopt, stellen we vast dat Assendelft al in het eerste kwart van de zestiende eeuw een rijpe vorm had verkregen.

19. Uitsnede uit het stadsgezicht van Breda van omstreeks 1520 met de achtergevels van de drie hofhuizen aan de Nieuwstraat. De toren rechts in de stadsmuur vormde de afsluiting van de Waterstraat. (bron: collectie Breda's Museum)

Waelwijk, nabij de hoek met de Water(poort)straat, zou als complex op de hoek misschien makkelijk aan te wijzen zijn. De gevels van de huizen aan de Waterpoortstraat zijn anders georiënteerd en daardoor wat lichter geschilderd. Maar wat is nu precies Waelwijk?

Misschien helpt het om eerst Bruheze aan te wijzen, dat in het midden moet staan. Het complex geeft tegenwoordig het minste prijs van de vijf eeuwen terug bestaande vorm. Dat maakt het lastig om op het stadsgezicht met zekerheid gebouwvolumes te benoemen. Omdat we een reconstructie van de bouwmassa's tekenden, weten we evenwel wat we zoeken: de L-vorm staat erop. Direct rechts naast Assendelft staat een korte vleugel met een korte zijde naar ons toe, voorzien van een trapgevel. Daar sluit haaks een brede vleugel op aan, ook voorzien van twee bouwlagen en een zadeldak tussen kopgevels. De brede 'tuingevel' heeft twee stenen dakkapellen en een markante schoorsteenpartij ertussenin.¹⁹

Tussen de laatst genoemde Bruhezevleugel en de Waterstraat rest niet veel. Aansluitend zijn een laag bouwdeel met een rood dwarsdak, een trapgevel en een volgend dwars dak met blauwe of grijze bedekking te zien. Dat laatste dak is wat hoger dan het rode. Hierin laat de plattegrond van Waelwijk, zoals we die voor de zestiende eeuw reconstrueerden,

¹⁹ Ook wel Vlaamse gevels genaamd.

zich niet eenvoudig herkennen. Misschien is de trapgevel de kop van de relatief grote zaalbouw (die met de muurstijlen op de eerste en tweede bouwlaag). In dat geval zouden er al vroeg links en rechts aanbouwen op zijn aangesloten. Dat is goed mogelijk, aangezien die aanbouwen er zijn gekomen. Met name voor het gebouwtje met het rode (pannen)dak lijkt 1520 wat aan de vroege kant. Of dit het grote en het kleine huis zijn waarvan in de tijd van de broers Otto en Philips (zie hierboven) sprake was, is twijfelachtig.

Gesteld kan worden dat het schilderij en het bouwhistorisch onderzoek elkaar goed kunnen gebruiken. Het bouwhistorisch onderzoek kan de documentaire betekenis van het schilderij onderschrijven én ten dele nuanceren.²⁰ Anderzijds leert de weergave dat het onderzoek van fysieke gebouwen tot realistische reconstructies heeft geleid mits men zich niet tot al te gedetailleerde fantasieën liet verleiden. Voorzichtigheid en een kritische houding zijn dus wel geboden. Het schilderij waarheidsgetrouw achten omdat er veel ‘harde daken’ (gedekt met leien, daktegels en pannen) op te zien zijn en dat logisch noemen gezien de tegen 1500 uitgedeelde subsidies, gaat bijvoorbeeld kort door de bocht. De stad ziet er hier immers wel heel stenig uit; eigenlijk te zeer versteend om zo kwetsbaar te zijn als zij bij de verwoestende brand van 1534 bleek.

| CONCLUSIE

Dat de panden aan Nieuwstraat 21, 23(a) en 25 nog altijd – als een soort geuzennamen – aan enkele van hun zestiende-eeuwse bezitters refereren, is op de keper beschouwd terecht. De zeker gedurende de negentiende en twintigste eeuw dichtgeslibde gebouwencomplexen zijn geen hofhuizen meer in beide betekenissen van dat woord (gebouwen rond een carré en met tot de voornaamste kringen behorende particulieren als bewoners). De kernen uit de late middeleeuwen en de daarop volgende vroegmoderne periode zitten er nog wel degelijk in. Dat bleek overigens pas echt bij nauwgezet bouwhistorisch onderzoek, nadat was verwijderd wat als latere ‘historische ruis’ mag worden getypeerd. Het voornaamste resultaat van dat onderzoek is de vaststelling dat de zestiende-eeuwse huizen Waelwijk, Bruheze en Assendelft er in belangrijke mate in materiële zin nog staan. De latere classicistische gevels en interieurs verbloemen het slechts.

Wanneer de vondsten en conclusies worden geconfronteerd met het uit circa 1520 stammende gezicht op Breda, dat enkele jaren geleden werd herontdekt, dan blijkt dat schilderij een waardevolle historische bron. De hofhuizen staan er, mede door het gelukkig gekozen standpunt van de kunstenaar, prominent op. Tegelijkertijd wijst de analyse uit dat een dergelijke weergave niet honderd procent letterlijk moet worden genomen. Het werk is in een atelier vervaardigd. Het beeld in olieverf is daar gecomponeerd, samengesteld uit losse schetsen ‘naar de werkelijkheid’, aangevuld met gebouwdelen die in de vroege zestiende eeuw in de Nederlanden courant waren.

BRONNEN en LITERATUUR

Geraadpleegde literatuur

- Beusink, A., R. van der Mark en A.C. van der Venne, *Breda Nieuwstraat 21-29, Archeologisch onderzoek*, ('s-Hertogenbosch/Deventer, BAAC, 2008).
- Emmens, K., en A. Viersen, *Assendelft Patriciërswoning. Nieuwstraat 25 te Breda*, (Delft, Bureau Kamphuis, 1996). *Archeologie en Bouwhistorie Interne rapporten gemeente Breda 29C*.
- Emmens, K., en A. Viersen, *Het Liefdegesticht, Franciscanessenklooster. Nieuwstraat 27-29 te Breda*, (Delft, Bureau Kamphuis, 1996). *Archeologie en Bouwhistorie Interne rapporten gemeente Breda 29D*.
- Emmens, K., en A. Viersen, *Waelwijk en Bruheze Patriciërswoningen. Nieuwstraat 21-23-23a te Breda*, (Delft, Bureau Kamphuis, 1996). *Archeologie en Bouwhistorie Interne rapporten gemeente Breda 29B*.
- Grosfeld, J., e.a., '...Een thans niet meer bestaande schilderij', *Eerste verkenningen van het schilderij 'Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda'*, (Breda, 2013).
- Hooydonk, J.H. van, 'Hofhuizen in de Steenbrugstrate, Huis Assendelft' in: *Engelbrecht van Nassau*, 1998 nr. 3, 150-160.
- Hooydonk, J.H. van, 'Hofhuizen in de Nieuwstraat: De huisnummers 21 en 23' in: *Engelbrecht van Nassau*, 1998 nr. 2, 100-110.
- Otten, G., *De straten van Breda*, (Tilburg, 1988).
- Veerman, J.W., *Huis Assendelft, Nieuwstraat 25 Breda. Bouwhistorische opname*, (Leiden, Dröge Bureau voor Bouwhistorie, 2008).
- Veerman, J.W., *Huis Bruheze, Nieuwstraat 23 Breda. Bouwhistorische opname*, (Leiden, Dröge Bureau voor Bouwhistorie, 2008).
- Veerman, J.W., *Huis Waelwijk, Nieuwstraat 23 Breda. Bouwhistorische opname*, (Leiden, Dröge Bureau voor Bouwhistorie, 2008).
- Vink, E., *Historisch rapport Waelwijk en Bruheze, Assendelft, het Liefdegesticht. Nieuwstraat 21-29 te Breda*, (Breda/Delft, Bureau Kamphuis, 1996). *Interne rapporten Archeologie en Bouwhistorie 20A*.
- Vink, E., *Machtig en dienstbaar. De Bredase Elite tussen 1350 en 1550*, (Utrecht/Breda, 2015).

20 Dit kan voor een groot deel van de binnenstad verder worden uitgewerkt. Er zijn op het tafereel bijvoorbeeld zeer veel stenen huizen te zien, waardoor het wat merkwaardig is dat een kleine generatie later driekwart van de stad in de as zou zijn gelegd. Een aantal bekende middeleeuwse gebouwen laat zich niet aanwijzen. Waar is het stadhuis? Waarom is sowieso de Markt geen prominente plaats gegund?